

Explaining Practical and Theoretical Solutions to Acquire Humility and Modesty based on the Content Analysis of the Ghase'eh Sermon of the Imam Ali ^(PBUH)

Sedigheh Kashefi¹

Mohammad Etrat Doost²

Fathiyeh Fattahizadeh³

Abstract

Humility is one of the moral virtues that derives from the heavenly and divine self of man, and since it has a great impact on the evolution of human personality, it has been emphasized in religious teachings. One of the examples of this emphasis can be read in the longest and most important sermon of Imam Ali ^(PBUH), known as the sermon of 'Ghase'eh', which was uttered after the battle of Nehruvan with the Kharijites. Imam Ali ^(PBUH) in his longest and most important sermon, known as the sermon of Qaseh, which was uttered after the battle of Nehruvan, has tried to explain the importance of this moral virtue and its great effect in combating arrogance as the most important solution to the devil's domination. Express the practical and theoretical factors and strategies of acquiring humility and finally express a comprehensive picture of this valuable moral virtue.

In this research, we have tried to analyze the proposed propositions in relation to this issue by using the content analysis method as a text-based interdisciplinary research method and finally to draw a comprehensive conceptual model of humility from the perspective of Imam Ali ^(PBUH). Expressing the practical and theoretical factors of creating humility, the characteristics of true humility, the results of humility and introducing the selected examples of the humble are among the topics that Imam ^(PBUH) has mentioned in his longest sermon. Undoubtedly, paying attention to these moral issues and enumerating its comprehensive model based on the words of the Infallibles.

KeyWords: Imam Ali ^(PBUH), Humility, Modesty, Sermon Ghase'eh, Content Analysis Method.

¹. Master of Quranic and Hadith Sciences, al-Zahra University, Tehran, Iran. skashefi255@gmail.com

². Assistant Professor in Department of Islamic Theology and Education, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran. (Responsible author) etratdoost@sru.ac.ir

³. Professor of Quranic and Hadith Sciences Department, al-Zahra University, Tehran, Iran. f_fattahizadeh@alzahra.ac.ir

تبیین راهکارهای عملی و نظری کسب تواضع و فروتنی بر مبنای

تحلیل محتوای خطبه قاصعه امیرالمؤمنین (علیه السلام)

صدیقه کاشفی*، محمد عترت دوست**، فتحیه فتاحی زاده***

چکیده

تواضع و فروتنی از جمله فضایل اخلاقی است که از خود ملکوتی و الهی انسان نشأت می‌گیرد و بدان دلیل که در تکامل شخصیت انسان تأثیر بسزایی دارد، در آموزه‌های دینی بر آن بسیار تأکید شده است. یکی از مصادیق این تأکید را می‌توان در بلندترین و مهم‌ترین خطبه امام علی (علیه السلام) مشهور به خطبه قاصعه که پس از جنگ نهروان ایراد شده، جستجو کرد. حضرت علی (علیه السلام) در این خطبه تلاش کرده است ضمن تبیین اهمیت این فضیلت اخلاقی و تأثیر آن در مقابله با تکبر به منزله مهم‌ترین عامل تسلط شیطان، راهکارهای عملی و نظری کسب تواضع را بیان و در نهایت، تصویر جامعی از این فضیلت ارزشمند اخلاقی ارائه کند.

* کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه الزهراء (علیه السلام)، تهران، ایران.

skashefi255@gmail.com

** استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران.

Etratdoost@sru.ac.ir

*** استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء (علیه السلام)، تهران، ایران.

f_fattahizadeh@alzahra.ac.ir

در این پژوهش کوشیده‌ایم با تکیه بر روش «تحلیل محتوا» و بهره‌گیری از فن «تحلیل مضامین کیفی»، گزاره‌های مرتبط با موضوع تواضع و فروتنی را در خطبه قاصعه تحلیل و الگوی جامع مفهومی تواضع را از منظر آن حضرت ترسیم کنیم. معرفی عوامل عملی و نظری ایجاد تواضع (مانند اقامه نماز، روزه‌داری، دادن زکات، احسان به والدین و احترام به مربی)، معرفی ویژگی‌های متواضع (مانند توجه به مستضعفان و فقرا، محبت به مؤمنان و سجده کردن)، معرفی نتایج برخوردارگی از تواضع (مانند دوری از وسوسه‌های شیطانی، دوری از کبر و تفاخر، کسب رضایت الهی و ایجاد الفت و محبت بین مردم) و معرفی مصادیق برگزیده متواضعان از جمله مباحثی است که امام علی علیه السلام در این خطبه بدان اشاره کرده است.

کلیدواژه‌ها

امام علی علیه السلام، تواضع، فروتنی، خطبه قاصعه، روش تحلیل محتوا.

مقدمه

اخلاق، مجموعه صفات روحی و باطنی انسان است و به گفته شماری از دانشمندان، به بعضی از اعمال و رفتاری که از خلیقات درونی انسان ناشی می‌شود نیز اخلاق گفته می‌شود. تکامل اخلاقی در فرد و جامعه، مهم‌ترین هدف ادیان آسمانی و ریشه اصلاحات اجتماعی است. دین اسلام که برای رساندن انسان به سعادت و کمال، در همه زمینه‌های مادی و معنوی، برنامه‌های جامعی دارد، هندسه اخلاق آدمی را به دقیق‌ترین و زیباترین شکل ترسیم کرده و پیروان خویش را به آراستگی به ارزش‌های والای اخلاقی فراخوانده است. در هندسه اخلاقی اسلام، تواضع جایگاهی ویژه و فراتر از حد صرف یک فضیلت ممدوح دارد.

تواضع، از نظر لغوی، از ریشه «وضع» به معنی فرو نهادن (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱۳: ص ۱۳۰) و خود را کوچک نشان دادن (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ص ۱۹۶؛ راغب

اصفهانی، ۱۳۷۵، ج ۴: ص ۶۶۴) و در مقابل تکبر به معنی خود را بزرگ دانستن است (ابن منظور، ۱۴۰۸ق، ج ۸: ص ۳۹۷). تواضع، در معنای اصطلاحی، آن است که انسان خود را از کسانی که در جاه و مقام از او پایین ترند، برتر نداند؛ به عبارتی، تواضع به معنای شکسته نفسی‌ای است که نگذارد آدمی خود را بالاتر از دیگری ببیند و لازمه آن کردار و گفتاری است که دلالت بر تعظیم دیگران و اکرام ایشان می‌کند (نراقی، ۱۳۶۲، ص ۳۰۰).

تواضع و فروتنی از ارزش‌های اخلاقی مهم در روابط اجتماعی است که در قرآن، احادیث و نهج البلاغه به آن بسیار توجه شده است. اگرچه واژه تواضع در قرآن مجید نیامده است، ولی خداوند متعال با تعبیرهای لطیف دیگری مانند «خفض جناح» در آیات: ﴿وَ اخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ (شعرا: ۲۱۵) و ﴿وَ اخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذَّلِيلِ مِنَ الرَّحْمَةِ وَ قُلْ رَبِّ ارْحَمُهُمَا كَمَا رَبَّيْتَنِي صَغِيرًا﴾ (اسراء: ۲۴) مردمان را به این فضیلت فراخوانده است. در روایات نیز تواضع از بزرگ‌ترین عبادت‌ها^۱ و کامل‌کننده نعمات^۲ معرفی شده که نشان از جایگاه ویژه این آموزه اخلاقی دارد.

با توجه به اینکه جامعه اسلامی بر مدار مکارم اخلاقی می‌گردد، انتظار می‌رود که این صفت در میان مسلمانان و مؤمنان به بهترین شکل وجود داشته باشد تا جامعه نمونه را به جهانیان معرفی کند. به همین منظور، در این مقاله تلاش شده با استفاده از روش تحلیل محتوا به مثابه یک روش تحقیق میان‌رشته‌ای و متن محور - که می‌تواند پیام‌های آشکار و مضامین پنهان متن را کشف و دسته‌بندی کند و در نهایت، الگوی جامعی از محتوای متن ارائه دهد - به مطالعه عمیق و تخصصی خطبه قاصعه امام علی (علیه السلام) پرداخته، با تجزیه و تحلیل مفاهیم این خطبه به تصویر جامعی از چیستی تواضع و نتایج حاصل از آن دست پیدا کنیم.

۱. عَلَيْكَ بِالتَّوَّاضِعِ فَإِنَّهُ مِنْ أَعْظَمِ الْعِبَادَةِ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۲: ص ۱۱۹).

۲. بِالتَّوَّاضِعِ تَبِمُ النِّعْمَةُ (امام علی (علیه السلام)، ۱۳۷۶: ح ۳۴۸).

خطبه قاصعه، طولانی‌ترین خطبه منقول از امام علی علیه السلام است و شروح مفصلی بر آن نگاشته شده است. امام در این خطبه درباره موضوعات متعددی مانند پرهیز از اطاعت شیطان (ر.ک: راوندی، ۱۳۶۴، ج ۲: ص ۲۲۷)، پرهیز از کبر و غرور (ر.ک: ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۵ق، ج ۱۳: ص ۱۰۱)، دعوت به مطالعه تاریخ و عبرت گرفتن از آن (ر.ک: خویی، ۱۳۵۸، ج ۱۱: ص ۲۶۶)، ایمان به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و دیگر اولیای الهی سخن گفته است. بررسی این خطبه با استفاده از روش تحلیل محتوا نشان می‌دهد که حضرت به مواردی فراتر از اینها پرداخته و مقوله تواضع فقط یکی از این موارد است؛ بر این اساس، سؤالات اصلی این تحقیق آن است که امام علی علیه السلام در خطبه قاصعه چه تعریفی از «تواضع» ارائه کرده است؟ آیا تواضع صرفاً پسندیده است؟ نتایج متخلق شدن به آن چیست؟ عوامل ایجاد آن چیست؟ فرد متواضع چه نشانه‌هایی دارد؟ و آیا حضرت مصادیقی برای متواضع آورده است؟

پیشینه تحقیق

تحقیقات مختلفی درباره خطبه قاصعه امیرالمؤمنین علی علیه السلام انجام شده است، اما بیشتر این پژوهش‌ها فقط به جنبه‌های تاریخی و اجتماعی خطبه توجه داشته‌اند؛ محمدهادی امین ناجی در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی و تحلیل خطبه قاصعه و پیوند آن با زمینه‌های سیاسی اجتماعی کوفه» عمدتاً به بررسی وضعیت جامعه کوفه در روزگار ایراد خطبه پرداخته و ارتباط محتوایی خطبه قاصعه را با جامعه آن عصر تبیین کرده است و عملاً به حوزه تحلیل محتوایی متن خطبه وارد نشده است (ر.ک: امین ناجی، ۱۳۷۵). کمیلی تخته‌جان نیز در پایان‌نامه خود با عنوان «شرح خطبه قاصعه امام علی علیه السلام»، تلاش کرده با آوردن معانی واژه‌ها از کتب لغت و استفاده از شروح مختلف به توضیح و تفسیر عبارت‌های مبهم خطبه پردازد (ر.ک: کمیلی تخته‌جان، ۱۳۸۲). بخش دیگری از پژوهش‌های انجام‌شده درباره خطبه قاصعه، وجوه ادبی و بلاغی و زبان‌شناختی واژگان این خطبه را در بر می‌گیرد،

مانند پایان‌نامه «اعراب و بلاغت خطبه قاصعه در نهج البلاغه» که نویسنده تلاش کرده وجوه اعرابی و بلاغی برخی از جملات خطبه را واکاوی کند (ر.ک: موسویان، ۱۳۹۳).

بنابراین، باید گفت کتاب یا مقاله مستقلی درباره خطبه قاصعه و مفاهیم آن نگاشته نشده است و در شروح نهج البلاغه هم صرفاً به مباحث ادبی، تاریخی و اجتماعی این خطبه اشاره شده است. بر این اساس، وجوه نوآوری و تمایز مقاله حاضر این است که:

اولاً، با استفاده از یک روش تحقیق میان‌رشته‌ای به اسم روش «تحلیل محتوا» به مطالعه متن و نص اصلی خطبه پرداخته شده و گزارشی دقیق از موضوعات اصلی و فرعی خطبه ارائه شده است؛

ثانیاً، با نگاهی مسئله محور فقط به یکی از موضوعات مهم خطبه (تواضع) توجه کرده و کوشیده‌ایم ابعاد مختلف آن را در قالب ساختاری نظام‌مند تبیین کنیم؛

ثالثاً، الگوی جامع مؤلفه تواضع و فروتنی از منظر امام علی (علیه السلام) در قالب نمودار ترسیم شد. بی‌شک، توجه به این الگو و مبنا قرار دادن آن می‌تواند نقش تأثیرگذاری در پیمودن مسیر عبودیت و دستیابی به کمال داشته باشد.

۱. جایگاه تواضع در مکارم الاخلاق اسلامی

تواضع، ضد تکبر و به معنای فروتنی، خود را خوار کردن (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۲: ص ۱۹۶؛ ابن منظور، ۱۴۰۸ق، ج ۸: ص ۳۹۶)، پایین آوردن چیزی و انحطاط است (ابن فارس، ۱۴۱۰ق، ج ۶: ص ۱۱۷-۱۱۸). به گفته عالمان اخلاق، مراد از تواضع، شکسته نفسی‌ای است که نگذارد انسان خود را بالاتر از دیگری ببیند (نراقی، ۱۳۶۲: ص ۳۰۰؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۷، ج ۶: ص ۳۲۱).

اخلاق، بخشی از دین است که به فضایل و رذایل انسان می‌پردازد. قرآن کریم، هدف بعثت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) را اصلاح اخلاق انسان‌ها معرفی کرده است. در روایات

نیز از مهم‌ترین صفات نیک اخلاقی، با عنوان مکارم الاخلاق یاد شده است. تواضع، یکی از بارزترین مکارم الاخلاق است که بیشتر خصلت‌های پسندیده از آن سرچشمه می‌گیرند و از خلقیاتی است که هم جنبه فردی و هم جنبه اجتماعی دارد. تواضع یعنی شکسته نفسی‌ای که نگذارد آدمی خود را بالاتر از دیگری ببیند و لازمه آن، رفتار و گفتاری است که بر احترام به دیگران دلالت می‌کند (نراقی، ۱۳۶۲، ص ۳۰۰).

تواضع و فروتنی اهمیت خاصی در اخلاق اسلامی دارد تا آنجا که خداوند به پیامبرش امر فرمود: ﴿وَ اخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾؛ [ای رسول من] پر و بال رحمت [را] بر تمام پیروان باایمانت به تواضع بگستران (شعراء: ۲۱۵). این سفارش به پیامبری است که خداوند در وصف اخلاق او فرموده است: ﴿وَ اِنَّكَ لَعَلٰی خُلِقْتَ عَظِيْمًا﴾؛ و تو اخلاق عظیم و برجسته‌ای داری (القلم: ۴). پیامبری که به حق مصداق کامل خشوع و فروتنی است و این خود یکی از رمزهای موفقیت آن حضرت در پیشبرد اهداف مقدس رسالت و جذب مردم به سوی دین اسلام بود.

۲. تحلیل محتوای خطبه قاصعه امام علی علیه السلام

برای تحلیل نصوص دینی به روش تحقیق متن محوری نیاز است که بتواند تمامی جوانب متن و فرامتن را سنجیده، لایه‌های عمیق مضمونی متن را شناسایی کند؛ لذا در این پژوهش از روش تحلیل محتوا استفاده شد تا پس از استخراج مضامین اصلی و فرعی بتوان با توجه به ساختار کلی خطبه، الگویی را به تصویر کشید.

روش تحلیل محتوا یکی از روش‌های تحقیق میان‌رشته‌ای برای تبیین اندیشه‌های بیان شده در متن است. در این روش، با بهره‌گیری از قواعد علمی منظم و قابل تعمیم، نتایج دقیقی از تجزیه متن و مؤلفه‌های آن دریافت می‌شود (جانی‌پور، ۱۳۹۰: ص ۳۴-۵۷). در حقیقت، هدف این روش، گویاسازی و استخراج کامل مفاهیم و پیام‌های پنهان در متن است. «تحلیل محتوا در حقیقت، فن پژوهش

عینی، اصولی و کمی و به منظور تفسیر و تحلیل محتواست و تفکر بنیادی تحلیل محتوا عبارت است از شناسایی اجزای یک متن (کلمات، جملات، بندها و مانند آن برحسب واحدهایی که انتخاب می‌شوند) و تعیین جایگاه و رتبه آن‌ها در نظام مقوله‌ها» (باردن، ۱۳۷۵، ص ۲۹). برای کاربست این روش، در رشته‌های گوناگون، متناسب با موضوع پژوهش از فنون مختلفی استفاده می‌شود (برای آگاهی بیشتر از نمونه کارهای انجام شده با این روش ر.ک: عترت دوست، ۱۳۹۸، ص ۲۹۱-۳۲۰).

اولین مرحله عملی در پیمایش روش تحلیل محتوا برای فهم و تحلیل دقیق متن این است که برای تجزیه متن به قطعات کوچک تر و استخراج کلیدواژگان، موضوعات اصلی و موضوعات فرعی هر قطعه از متن، جدولی ترسیم شود. سپس، بر مبنای این جداول، ادامه فرایند روش تحلیل محتوا - که سنجش فراوانی موضوعات اصلی و فرعی متن است - ادامه می‌یابد و در نهایت، با شناسایی مهم‌ترین موضوعات به پیام اصلی متن دست می‌یابیم.

گفتنی است محور تحلیل در این پژوهش، متن خطبه قاصعه است که از نسخه کتاب «منهاج البراعه» از حبیب‌الله خویی استخراج شده است (هاشمی خویی، ۱۳۶۴، ج ۱۱). در این جدول، عبارات خطبه بر اساس پیام اصلی هر جمله، تقطیع شده و مضامین اصلی و فرعی آن استخراج و در نهایت، کدگذاری شده است. این جدول به شکلی کدگذاری شده است که در تحلیل کیفی با نگاهی اجمالی به کدهای شناسه می‌توان به سند و منبع و علت آن تحلیل دست یافت.

در این جدول حرف «A» نماد سخنان امام علی علیه السلام حرف «Q» نماد آیات قرآن و حرف «P» نماد کلام پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است. به دلیل حجم زیاد جدول فقط بخشی از آن برای نمونه درج شده است:

ردیف	متن	کلیدواژه	پیام اصلی	پیام فرعی	کد
۲۷	<p>فَلَوْ رَخَّصَ اللَّهُ فِي الْكِبْرِ لِأَخِيذٍ مِنْ عِبَادِهِ لَرَخَّصَ فِيهِ لِيَخَاصَّةِ أَنْبِيَائِهِ وَأَوْلِيَائِهِ وَ لِكِنَّةِ سُبْحَانَهُ كَرَمَهُ إِلَيْهِمُ التَّكَايُبِ وَ رَضِيَ لَهُمُ التَّوَاضُّعَ، فَأَلْصَقُوا بِالْأَرْضِ حُدُودَهُمْ وَ عَفَرُوا فِي الشَّرَابِ وَجُوهَهُمْ. وَ حَفَّضُوا أَجْبَحَتَهُمْ لِلْمُؤْمِنِينَ؛</p> <p>اگر بنا بود خداوند به بعضی از بندگانش رخصت بدهد که به او کبر بورزند، قطعاً به پیامبران و اولیای خاص خود اجازه می‌داد، و لکن خداوند سبحان تکبر و خودپسندی را برای آنان ناپسند دانست و فروتنی را برای آنان پسندید. پس آنان گونه‌های خود را بر زمین چسبانیدند و صورت‌هایشان را به خاک مالیدند و بال‌های خود را برای مؤمنان از روی تواضع گسترده‌تر کردند.</p>	رخص	<p>تواضع و پرهیز از کبر از شاخص‌های ویژه انبیا</p>	عدم جواز تکبر برای هیچ یک از بندگان	A۱۲۱
		کبر		دوری از تکبر نشانه بندگی	A۱۲۲
		انبیائه و اولیائه		اولویت انبیا و اولیا نسبت به دیگر بندگان	A۱۲۳
		کره		مغایرت جواز تکبر برای بندگان با تنزیه خداوند	A۱۲۴
		رضی		ناپسندی تکبر از منظر الهی	A۱۲۵
		تواضع		تواضع عامل خشنودی خداوند	A۱۲۶
				انبیا و اولیا مظهر تواضع در میان بندگان	A۱۲۷
				سجده از نشانه‌های تواضع	A۱۲۸

ردیف	متن	کلیدواژه	پیام اصلی	پیام فرعی	کد
		مؤمنین		توجه به اصل وجودی انسان	A129
				عامل تواضع	
۲۸	<p>وَ كَانُوا قَوْمًا مُسْتَضَعِّفِينَ وَ قَدْ اِخْتَبَرَهُمُ اللّٰهُ بِالْمَحْمَصَةِ وَ ابْتَلَاهُمْ بِالْمَجْهَدِ وَ اَمْتَحَنَهُمْ بِالْمَخَاوِفِ وَ مَخَصَّهُمْ بِالْمَكَارِهِ؛</p> <p>آنان مردمانی مستضعف بودند که با گرسنگی و انواع فقر آنان را آزمایش کرد و به مشقت و سختی مبتلا فرمود، در رویدادهای وحشتناک امتحان کرد و با ناگواری‌ها تصفیه‌شان نمود.</p>	مستضعفین	چگونگی امتحان الهی با فقر و بیماری	قرار گرفتن در میان مستضعفان	A131
				نشانه تواضع	
		تأثیر گرسنگی بر ایجاد تواضع		A132	
		تأثیر سختی و جدایی از رفاه در ایجاد تواضع		A133	
		تأثیر ترس و حوادث بیمناک زندگی در ایجاد تواضع		A134	
		عوامل پدیدآورنده ایمان در میان		A135	

ردیف	متن	کلیدواژه	پیام اصلی	پیام فرعی	کد
				انبیا و اولیا	
۲۹	<p>فَلَا تَعْتَبِرُوا الرِّضَىٰ وَ السُّخْطَ بِالْمَالِ وَ الْوَلَدِ جَهْلًا بِمَوَاقِعِ الْفُتْنَةِ وَ الْإِحْتِبَارِ فِي مَوْضِعِ الْغِنَىٰ وَ الْإِقْتَارِ، فَقَدْ قَالَ تَعَالَى: «أَيَحْسَبُونَ أَنَّمَا نُثَمِّلُهُمْ بِهِ مِنْ مَّالٍ وَ بَيْنَ * نُسَارِعُ لَهُمْ فِي الْخَيْرَاتِ بَلْ لَا يَشْعُرُونَ»؛</p> <p>از روی نادانی به موارد فتنه و آزمایش، در موقعیت بی‌نیازی، ملائک خشنودی و ناخشنودی خداوندی را مال و اولاد تلقی نکنید. خداوند سبحان و با عظمت چنین فرموده است: «آیا گمان می‌کنند اینکه ما به وسیله مال و فرزندان آنان را کمک می‌کنیم و آنان را در وصول به خیرات سرعت می‌دهیم؟ [نه چنین است] آنان نمی‌فهمند.»</p>	لا تعتبروا	چگونگی امتحان الهی با مال و فرزند	عدم اعتبار ارتباط مستقیم میان خشنودی خداوند و دارا بودن مال و فرزند	A136
		رضی		تأثیر آگاهی در شناخت و مواجهه با امتحان الهی	A137
		سخط		مال و فرزند و قدرت بستری برای ابتلا و امتحان	A138
		مال		سخن خداوند درباره امتحان الهی و رابطه آن با مال و فرزند	Q9
		ولد		عدم اختصاص خیرات به مال و فرزند	Q10
		جهل		تأثیر درک و	Q11
		فتنه			
		نسارع			

ردیف	متن	کلیدواژه	پیام اصلی	پیام فرعی	کد
				فهم در مواجهه با امتحان الهی	
۳۰	<p>فَإِنَّ اللَّهَ شَبَّحَهُ بِحَسْبِ عِبَادَةِ الْمُسْتَكْبِرِينَ فِي أَنْفُسِهِمْ بِأَوْلِيَائِهِ الْمُسْتَضَعْفِينَ فِي أَعْيُنِهِمْ</p> <p>زیرا خداوند سبحان آزمایش می کند بندگان مستکبر خود را که نزد خویشان بزرگ و چشمگیرند، به وسیله دوستان خود که در چشمان آن مستکبران بینوایانند.</p>	یختبر	مستضعفان ابزاری برای ابتلای مستکبران	چگونگی آزمایش مستکبران	A1۳۹
		مستکبرین			
		مستضعفین		ظاهرینی از ویژگی های مستکبران	A1۴۰
۳۱	<p>وَقَدْ دَخَلَ مُوسَى بْنُ عِمْرَانَ وَ مَعَهُ أُخُوهُ هَارُونَ عَلَى فِرْعَوْنَ وَ عَلَيْهِمَا مَدَارِعُ الصُّوفِ وَ بَايَدِيَهُمَا الْعِصَى، فَشَرَطَا لَهُ إِنْ أَشْلَمَ بَقَاءَ مُلْكِهِ وَ دَوَامَ عِزِّهِ، فَقَالَ: «أَلَا تَعَجَّبُونَ مِنْ هَذَيْنِ يَشْرِطَانِ لِي دَوَامَ الْعِزِّ وَ بَقَاءَ الْمُلْكِ وَ هُمَا بِمَا تَرَوْنَ مِنْ خَالِ الْقَمَرِ وَ الدُّلِّ، فَهَلَّا أَلْتَمَى عَلَيْهِمَا</p>	موسی	الگو گرفتن از پیامبران الهی برای کسب عزت	رویارویی موسی و فرعون نماد مواجهه مستضعفان با مستکبران	A1۴۱
		هارون			
				ویژگی های	A1۴۲

ردیف	متن	کلیدواژه	پیام اصلی	پیام فرعی	کد
	أَسَاوِرَةٌ مِّنْ ذَّهَبٍ؟ إِيَّاهُمْ لِلذَّهَبِ وَجَمْعِهِ وَاحْتِقَاراً لِّلصُّوفِ وَ لُبَيْبِهِ؛			ظاهری موسی و هارون	
	حضرت موسی بن عمران علیه السلام با برادرش هارون به فرعون وارد شدند در حالی که لباسی از پشم داشتند و عصایی به دست. آن دو با فرعون شرط کردند که اگر اسلام را بپذیرد، ملکی که در اختیار دارد برای او باقی بماند و عزتش پایدار. فرعون مستکبر [به قوم خود] چنین گفت: «آیا تعجب نمی کنید از اینکه این دو نفر با حال فقر و ذلتی که دارند، به من شرطی پیشنهاد می کنند که اگر آن را پذیرفتم [اسلام را قبول کردم] عزتم پایدار و ملک باقی بماند؟ آیا برای ادعای چنین مقامی شایسته نبود که دستبندهای طلا بر دست داشتند؟». این سخن باطل فرعون ناشی از باعظمت دانستن طلا و اندوختن آن و پست شمردن پشم و پوشیدن آن بوده است.	اسلام	تسلیم شدن در برابر خداوند عامل دوام حکومت و عزت	A143	
		عزت		عامل جاودانگی حکومت از نظر فرعون	A144
		فقر		نشانه های فقر از نظر فرعون	A145
				تمسخر و تحقیر ثمره خودبرتربینی	A146

جدول ۱: نمونه ای از جدول تحلیل محتوای خطبه قاصعه امام علی علیه السلام

۳. تحلیل محتوای کیفی مقوله «تواضع» در خطبه قاصعه امام علی علیه السلام

تحلیل محتوای کیفی، یعنی به کار بستن شیوه‌ای نظام‌مند برای تفسیر ذهنی محتوای داده‌های متن، از طریق کدگذاری‌های طبقه‌بندی شده؛ به گونه‌ای که بررسی لایه‌های عمیق‌تر متن میسر شود و به نظریه‌پردازی بینجامد. هرگونه استنباط از موضوعات یک متن منوط به گزارش‌های تحلیل کمی است؛ لذا با توجه به نتایج حاصل از آن، مسیر ورود به تحلیل کیفی فراهم می‌شود (ر.ک: جانی‌پور و شکرانی، ۱۳۹۲، ص ۲۸).

با توجه به اهمیت معرفی مصادیق برای تبیین بهتر موضوعات مهم، حضرت علی علیه السلام در خطبه قاصعه کوشیده کبر را مهم‌ترین راه نفوذ شیطان معرفی کند و همگان را از آن برحذر دارد و در مقابل، به شماری از رهبران نیک و صالح مانند پیامبران الهی علیهم السلام اشاره و ویژگی تواضع را بارزترین خصیصه آنها دانسته است. مجموع آنچه امام علی علیه السلام در این خطبه درباره تواضع بیان فرموده، در ادامه مقاله دسته‌بندی شده و در قالب یک الگوی منتظم آمده است. پیش از شروع مبحث یادآوری می‌شود که تمام مطالب این مقاله مستند به کلمات حضرت علی علیه السلام و مضامین برداشت‌شده از محتوای خطبه قاصعه است که استنادات آن با حروف انگلیسی کدگذاری شده است.

۳-۱. عوامل ایجاد تواضع از منظر امام علی علیه السلام در خطبه قاصعه

از منظر امام علی علیه السلام انسان همواره در مسیر حوادث و نامالایمات زندگی قرار دارد و تنها در صورتی می‌تواند از میان آنها به سلامت عبور کند که به قدرت بزرگی چون قدرت الهی متکی باشد (A۱۸۶). رجوع به خداوند در سخت‌ترین حوادث، گواه بر این واقعیت است که هنگام قطع امید از همه نیروها، انسان تنها به یاری خداوند امیدوار است؛ در نتیجه، وجود «نگرانی از حوادث آینده» یکی از عوامل ایجاد تواضع و فروتنی در آدمی است (A۱۸۵).

عامل دیگر ایجاد تواضع از دیدگاه امام علی علیه السلام، توجه و عنایت ویژه انسان به اصل وجودی خویش و خلقت از ماده ناچیز است. در این صورت، آدمی خود را برتر نمی‌بیند و همواره در آستان بندگی مطیع اوامر ربوبی می‌شود تا رشد یابد و به کمال برسد (A۱۸۸).

راهکارهای دیگر ایجاد تواضع از منظر امام علی علیه السلام، عباداتی چون اقامه نماز، روزه‌داری و پرداختن زکات است. هنگام اقامه نماز، آدمی خود را در محضر پروردگار می‌بیند، با شروع نماز همه چیز را در برابر خداوند کوچک و بی‌مقدار می‌داند و در برابر بزرگی پروردگار تعظیم کرده، به رکوع می‌رود و چون محو قدرت و بزرگی بی‌نهایت خداوند می‌گردد، سر تعظیم بر آستان بندگی فرود می‌آورد و به سجده می‌رود تا در نهایت تواضع، به بلندمرتبه بودن پروردگار اقرار کند و اصل و خلقت اولیه خود را به یاد آورد (A۷۳).

سجده، بیش از هر عمل عبادی دیگری موجب نارضایتی شیطان می‌شود و عامل دوری از کبر است (A۱۸۴).

فرد با «روزه‌داری» می‌تواند تا اندازه زیادی با درد گرسنگان آشنا شود و به این ترتیب، نفس خود را پرورش دهد. روزه‌دار برای آنکه در برابر امر الهی خضوع نشان دهد، از خوردن و آشامیدن دست می‌کشد؛ زیرا خضوع در برابر قدرت پروردگار وقتی معنا می‌یابد که فرد در کمال فروتنی به اطاعت محض و بی‌چون‌وچرا از خداوند بپردازد (A۲۹).

بر اساس خطبه قاصعه، یکی دیگر از راه‌های ایجاد تواضع، پرداختن زکات است. اینکه انسان خود را مالک هیچ چیز نداند و با داشتن سرمایه به فکر مستمندان باشد، باعث ایجاد تواضع می‌شود. در این صورت، اموال و دارایی‌ها به جای اینکه عامل تفاخر فرد شود، او را از تکبر دور می‌کند. انسان با دستگیری از دیگران، هم موجب

تعالی خود می‌شود و هم با ایجاد تعادل در جامعه از رفاه‌زدگی جلوگیری و به اقتصاد جامعه کمک می‌کند.

البته زکات شامل موارد متعددی است که امام علی علیه السلام در روایت مفصلی مصادیق آن را بیان کرده است (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۷: ص ۴۶، ح ۷۶۱۶)؛ برای مثال، یکی از انواع زکات، زکات دانش است که پرداختن آن، علم‌آموزی به دیگران است. فرد با آگاهی‌بخشی به دیگران، آن‌ها را متوجه معروف و منکر می‌کند؛ زیرا تا زمانی که افراد معروف و منکر را نشناسند، امر به خوبی‌ها و پرهیز از بدی‌ها بی‌معنی است. به همین دلیل، امام علی علیه السلام در خطبه قاصعه، بر علم‌آموزی و آگاهی‌بخشی، به‌عنوان زکاتی مهم و لازم بر همگان، تأکید کرده و برای آن جایگاه ویژه‌ای قائل شده است (۲۴۶A).

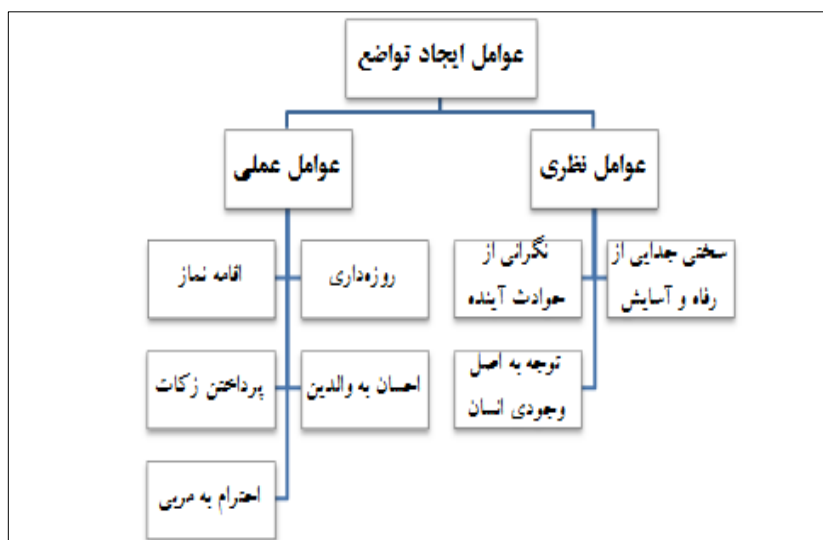
از منظر امام علی علیه السلام، فروتنی در برابر مقام والدین و مربیان از دیگر عوامل ایجاد تواضع است (۲۷۰A). امام علیه السلام بر ضرورت فروتنی در برابر والدین و مربیان تأکید کرده و آن را یکی از عوامل ایجاد تواضع و دوری از تکبر شمرده است. گفتنی است خداوند متعال نیز در قرآن کریم بر این مسئله تأکید کرده و آیات متعددی در این باره وجود دارد (ر.ک: بقره: ۸۳؛ نساء: ۳۶؛ انعام: ۱۵۱؛ اسراء: ۲۳).

وجود پربرکت امام علی علیه السلام نمونه کامل تواضع در برابر مربی خود یعنی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است. این سخن حضرت علی که در روایتی می‌فرمایند: «هر کس کلامی به من بیاموزد، مرا بنده خود ساخته است» (نراقی، ۱۳۶۶، ص ۶۴۱)، در واقع، علاوه بر اهمیت جایگاه علم‌آموزی، گویای تواضع ایشان در برابر مربی است.

موارد یادشده در مقابل تکبر مانند پادزهر عمل می‌کند. این موارد، انسان را در برابر برتری‌طلبی به زانو درمی‌آورد و به او می‌آموزد که هر چیز زیبایی شایسته تواضع نیست؛ مگر آنکه انسان را از تکبر دور و به خداوند نزدیک گرداند

(A۲۸). بر این اساس، می‌توان نمودار عوامل ایجاد تواضع را در دو بُعد نظری و عملی چنین ترسیم کرد:

شکل ۱: نمودار دسته‌بندی عوامل ایجاد تواضع از منظر امام علی (ع) در خطبه قاصعه

۳-۲. نشانه‌های متواضع از منظر امام علی (ع) در خطبه قاصعه

از منظر امام علی (ع)، کرنش و تعظیم در برابر خالق، یکی از نشانه‌های تواضع است. ایشان در خطبه قاصعه، علامات ظاهری تواضع را بیان کرده و خم شدن کردن را که به دنبال آن سر نیز (که بالاترین و مهم‌ترین قسمت بدن است) پایین می‌آید، نشانه تواضع دانسته است. این حالت در هنگام نماز (رکوع و سجده) بروز می‌یابد (A۲۹). علاوه بر آن، همچنان که گردن عامل اتصال سر به بدن است، می‌تواند مرز میان تعزز و تذلل نیز باشد. گذاشتن سر بر خاک، عامل ایجاد تواضع است؛ یعنی فرد خود را برتر نمی‌پندارد و با گذاشتن جوارح خود بر زمین، به کوچکی و بی‌مقداری خود در برابر خداوند اعتراف می‌کند و این همان فلسفه سجده بر خاک است (A۱۸۴). اگر انسان در عمل نیز خود را از بند تکبر

رها کند، می تواند به همان اندازه رنگ تواضع به خود گیرد و به بزرگی حقیقی دست یابد (A۷۶).

افزون بر اینکه در نماز، گذاشتن بالاترین قسمت بدن، یعنی سر، بر خاک نشانه تواضع و خاکساری است و آدمی را به اصل خود یادآور می شود، تذکری است برای یاد مرگ؛ چرا که همه با مرگ به خاک برمی گردند و در برابر خداوند در نهایت کوچکی هستند (A۱۱۷). در سجده، علاوه بر پیشانی، قسمتی از دست ها و پاها نیز بر زمین قرار می گیرد. یکی از چیزهایی که موجب کبر و غرور می شود، قدرت بدنی و زیبایی چهره است. در عبارت «فَالْأَصْقُوا بِالْأَرْضِ حُدُودَهُمْ وَعَفَّرُوا فِي التُّرَابِ وَجُوهَهُمْ»، توجه به کلمات «خود» و «وجه» به دلیل اشاره به چهره زیبای انسان یا قدرت بدنی اوست. انسان باید بداند که خداوند، خالق است و همه در برابر او ناچیزند و به خاک بازمی گردند (A۱۲۷).

از منظر امام علی علیه السلام، یکی دیگر از نشانه های تواضع و دوری از تکبر این است که آدمی، همه انسان ها را همانند خودش بداند و به همگان و خود به چشم «امت واحده» بنگرد. در این صورت، به همه مهر و محبت می ورزد، کمبودهای دیگران را کمبود خود می داند و برای رفع مشکل آن ها اقدام می کند. با این نگرش، جامعه می تواند با سرعت مسیر کمال و تعالی را بیاماید و همه مشکلات و سختی ها را از سر راه بردارد.

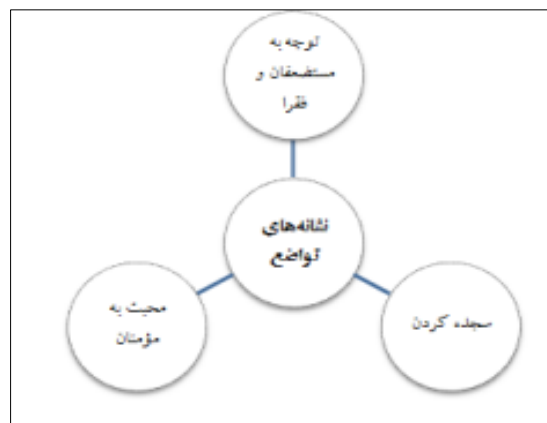
حضرت این نشانه را با عبارت «وَ حَفْضُوا أَجْنَحَتَهُمْ لِلْمُؤْمِنِينَ» بیان کرده که در قرآن کریم نیز مشابه آن آمده است: ﴿وَ اخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا﴾؛ و بال های تواضع خویش را از محبت و لطف، در برابر آنان فرود آر و بگو: پروردگارا، همان گونه که آن ها مرا در کوچکی تربیت کردند، مشمول رحمتشان قرار ده» (ر.ک: الاسراء: ۲۴).

این عبارت قرآنی، امر به محبت و فروتنی در برابر پدر و مادر است، اما در خطبه قاصعه با توجه به موضوع امت واحده، فرد به فروتنی در برابر خانواده بزرگ‌تر یعنی جامعه توصیه شده است. آنچه در جامعه محبت و همدلی می‌آفریند و سبب قوام جامعه می‌شود، همین تواضع و ماحصل آن، محبت است. در پرتو این مهربانی‌ها و فروتنی در برابر مؤمنان، اتحادی شکل می‌گیرد که جامعه را شکست‌ناپذیر خواهد کرد (A۱۲).

نشانه دیگر برای تشخیص فرد متواضع در کلام امام علی علیه السلام، حضور در جمع فقرا و توجه به احوال و رسیدگی به امور آنان است؛ بدین معنا که فرد متواضع نباید به فقرا و تنگ‌دستان بی‌اعتنا باشد و با بی‌خیالی از کنار آنها بگذرد. یکی از عوامل تکبر، سرمایه‌داری و زراندوزی است.

کسی که در عین داشتن ثروت و جایگاه اجتماعی والا، از خوی سرمایه‌داری به‌دور باشد و به‌نوعی در گروه مستضعفان قرار گیرد و سختی‌ها و مشکلات را لمس کند، نمی‌تواند از روی جهل، خود را برتر از دیگران بداند و موجب سقوط خود شود (A۹، A۱۳۰). به همین دلیل، امام علی علیه السلام، دستگیری از مستضعفان و همنشینی با آنها را یکی از نشانه‌های متواضع معرفی کرده است. بر این اساس، الگوی نشانه‌های تواضع در کلام امام علی علیه السلام بدین شکل است:

شکل ۲: نمودار دسته‌بندی نشانه‌های تواضع از منظر امام علی علیه السلام در خطبه قاصعه

۳-۳. مصادیق تواضع از منظر امام علی علیه السلام در خطبه قاصعه

امام علی علیه السلام در فراز «فَلَوْ رَحَّصَ اللَّهُ فِي الْكِبْرِ لِأَحَدٍ مِنْ عِبَادِهِ لَرَحَّصَ فِيهِ لِخَاصَّةِ أَتْبَائِهِ وَ أَوْلِيَائِهِ» (R۲۷) این نکته را یادآوری کرده است که اگر تکبر برای بندگان روا بود، خداوند، قبل از هر کس به پیامبران و امامان که الگوی مردم هستند، اجازه می داد تکبر بورزند، اما خداوند، فروتنی را برای آنان برگزید و بلندمرتبه‌گی را تنها برازنده ذات بی آرایش خویش دانست.

این عبارت حضرت نشان می دهد که انبیای الهی و ائمه اطهار علیهم السلام، در عین بزرگی مقام و منزلت، متواضع ترین افراد و مهم ترین مصادیق فروتنی طی تاریخ بوده اند. روشن است که پیامبران و اولیای الهی، انسان هایی خاکی، متواضع، کوخ نشین و مستضعف بودند که با سختی ها و مشکلات زندگی دست و پنجه نرم می کردند. آنان از طبقه زحمت کش و سخت کوش جامعه خود بودند، نه از قشر مرفه و خوش گذران که تنها به عیش و نوش خویش می اندیشند (ر.ک: کلینی، ۱۳۸۵، ج ۱: ص ۴۵). آنان در آستان مقدس ربوبی، سر بر خاک می نهادند و با همه قرب و منزلتی که داشتند، به تضرع و انابه می پرداختند و از خداوند در انجام درست رسالت و وظیفه سنگینی که بر دوش داشتند، کمک می خواستند و نهایت تلاش خود را در هدایت مردم به سوی خدا به کار می بردند؛ تا آن جا که خداوند خطاب به رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله فرمود: ﴿فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسِكَ عَلَى آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا﴾؛ شاید اگر به این سخن ایمان نیاورند، تو جان خود را از اندوه در پیگیری [کار]شان تباه کنی» (کهف: ۶).

به همین دلیل، امام علی علیه السلام، پیامبران و پیروان صادق آنان را انسان هایی پرتلاش و مهربان و دلسوز برای هدایت جامعه معرفی کرده است؛ کسانی که با تحمل سختی های طاقت فرسا، راه دستیابی به قله های رفیع کمال و تعالی را به بشریت آموختند و خورشید تابان و کشتی نجات مردم گشتند (R۴۵، R۱۲۶، P۵).

امام علی علیه السلام در خطبه قاصعه برای افراد متواضع، مصادیقی برشمرده‌اند که بارزترین آن‌ها، انبیا و اولیای الهی هستند؛ به همین دلیل، در این خطبه نام شماری از پیامبران، به‌ویژه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بارها آمده است. اطلاعات آماری حاصل از جدول کمی تحلیل محتوا نشان می‌دهد که پیامبر خاتم بیش از دیگران مورد توجه حضرت بوده است. طبیعی است که به تناسب زمان ایراد سخن، وجود نورانی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نزد مردم آن عصر، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده و به همین دلیل، حضرت علی درباره بسیاری از وقایع عصر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و نتایج حاصل از اطاعت و عدم اطاعت از ایشان سخن گفته است.

از منظر امام علی علیه السلام، همه کسانی که انبیا و ائمه اطهار علیهم السلام را تصدیق کنند و در پرتو راهنمایی ایشان قرار گیرند، به سعادت می‌رسند و خود مصداق متواضعان می‌شوند. در این میان رابطه پیامبر اکرم با امام علی و تربیت خاص امام علی توسط شخص پیامبر، آن حضرت علیه السلام را به نمونه والا و بارز شی از انسان متواضع در تاریخ بشریت تبدیل کرده است. تحلیل محتوای عبارات خطبه قاصعه نشان می‌دهد بخش زیادی از جملات امام علی علیه السلام، تعظیم و تکریم انبیای الهی و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است. این مطلب نشان می‌دهد که حضرت علی خود نماد و مصداق تواضع در برابر پیامبران و یکی از الگوهای کامل برای این فضیلت اخلاقی بوده است.

۳-۴. نتایج تواضع از منظر امام علی علیه السلام در خطبه قاصعه

همانگونه که گفته شد، امام علی علیه السلام در خطبه قاصعه، راهکارهای متعددی برای دوری از کبر و نفوذ شیطان در انسان ارائه فرموده است و کوشیده با تبیین اهمیت فرایضی مانند اقامه نماز، روزه‌داری، پرداختن زکات و کثرت سجده و رکوع، معرفی پیامبران و اولیای الهی به منزله مهم‌ترین الگوهای انسانی، دعوت به عبرت گرفتن از حوادث تاریخی و... انسان‌ها را به تواضع و فروتنی رهنمون کند و از کبر و غرور بازدارد (A157، A295، A121 و...). از منظر آن حضرت علیه السلام، تکبر مهم‌ترین

راه نفوذ شیطان در وجود انسان است و بهترین راه مقابله با او، تواضع و فروتنی در برابر خالق و اطاعت از امر الهی است.

امام علی علیه السلام در بخش دیگری از کلام خود برای تشویق مردم به بهره‌مندی از این فضیلت اخلاقی، شماری از نتایج تواضع را بیان کرده است. از دیدگاه ایشان، یکی از مهم‌ترین نتایج تواضع، دور شدن از ابلیس و مقابله با نقشه‌های شیطانی است. آن حضرت با عبارت «وَاتَّخِذُوا التَّوَّاضِعَ مَسْلَحَةً بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ عَدُوِّكُمْ إِبْلِيسَ وَجُنُودِهِ» به زیبایی نقش تواضع را در زدودن کبر و مقابله با شیطان ترسیم کرده است. در این عبارت، کلمه «مَسْلَحَةً» به معنی محدوده‌ای است که مردان مسلح برای جلوگیری از حمله دشمن، به حال آماده‌باش، مستقر می‌شوند (بحرانی، ۱۴۱۵ق، ج ۲: ص ۶۷).

در اینجا کلمه مسلحه برای تواضع، استعاره است؛ متواضعان به دلیل داشتن این خصلت پسندیده، دین و معنویت خود را از دستبرد ابلیس و لشکریانش محافظت می‌کنند و نمی‌گذارند خوی ناپسند تکبر و دیگر رذایل اخلاقی و عملی بر آنان حمله‌ور شوند؛ چنان‌که فرد مسلح، خود و افراد موردنظرش را از شر دشمنان نگهداری و محافظت می‌کند. در واقع، تواضع از نفوذ شیطان و ابتلا به بیماری کبر پیشگیری می‌کند (R۱۸).

این ویژگی مانع ایجاد کبر و به دنبال آن، غوطه‌ور شدن در جهل می‌گردد. اعراب جاهلی هرگز به این فضیلت مسلح نبودند و تاریخ گواه است که در روزگار جاهلیت، تواضع و فروتنی از فضایل (به اصطلاح) شریف به شمار نمی‌آمد و حتی گاهی عرب جاهلی پرستش‌بها را تا جایی پسندیده می‌دانست که با غرور وی تعارضی نداشت (ایزوتسو، ۱۳۸۰، ج ۱: ص ۲۸۷).

از نگاه امام علی علیه السلام، تواضع دارویی برای پیشگیری و درمان بیماری تکبر است و بهره‌مندی از آن موجب در امان ماندن از نفوذ شیطان می‌شود (R۱۸). به تبع انسان با دوری از شیطان و وسوسه‌های او، در مسیر حق قرار می‌گیرد و با انجام عبادات،

موجبات خشنودی باری تعالی را فراهم می کند (A۲۸). بنابراین، یکی دیگر از نتایج تواضع، خشنودی خداوند متعال است. از منظر حضرت، این ویژگی مانع گرفتاری در منجلاب جهل و هلاکت می گردد (A۸۷).

همان گونه که گفته شد، یکی دیگر از نتایج تواضع از دیدگاه امام علی علیه السلام، دوری از هرگونه کبر و تفاخر است. امام این نتیجه را با عبارت «وَاعْتَمِدُوا وَضْعَ التَّدَلُّلِ عَلٰی رُؤُوسِكُمْ» بیان کرده است. در این عبارت، حرف «علی» در معنای استعلا به کار رفته و مراد از این تعبیر استعاری آن است که فروتنی را به گونه ای در رفتار خود نهادینه کنید که کوچک ترین شوقی برای تکبر و فخرفروشی نداشته باشید. حضرت در این عبارت، فروتنی را مانند تاج پادشاهان دانسته است. نکته قابل توجه آن است که فرمانروایان، شوکت و عزت و ابهت خود را وامدار کلاهی به نام تاج هستند و در واقع، تاج سمبل حکومت است (A۱۸).

در نتیجه، فرد با بر سر داشتن تاج تواضع و اقرار به کوچکی و بی مقداری، عزت و بزرگی می یابد و در پیشگاه الهی رفیع می گردد. در این صورت، لازم است همچنان که بر نیفتادن این تاج از سرش مراقبت می کند، در امر تواضع نیز استمرار داشته باشد و با مراقبه مستمر و پرهیز از تکبر، در همه حالات و جایگاه ها، این خصلت پسندیده را حفظ کند و از سرگذشت شیطان و کثرت عبادات او عبرت بگیرد تا هرگز با تکبر، از رحمت خدا دور نشود و از جایگاهش که بهشت است، رانده نشود (A۷۶).

علاوه بر آن، متخلق شدن به صفت پسندیده تواضع، عاملی برای ایجاد الفت و مهربانی در میان جوامع معرفی شده است. امام علی، این مطلب مهم را با عبارت «وَاحْفَظُوا أَجْنَحَتَهُمْ لِلْمُؤْمِنِينَ» بیان فرموده است؛ یعنی با مؤمنان نرمی و ملامت کن و بر آنان درشتی و تندی مکن (R۲۷).

«خفض جناح» که در قرآن کریم نیز آمده (ر.ک: الحجر: ۸۸)، کنایه از نرمی و ملایمت و ایجاد دوستی و محبت است. اعراب درباره کسی که سنگین و باوقار باشد، می گویند: فلانی دارای خفض جناح است (بحرانی، ۱۴۱۵ق، ج ۲: ص ۴۶۳). خفض جناح از ویژگی‌های بارز انسان متواضع است که می‌تواند با ایجاد الفت میان جوامع، آن‌ها را در پرتو اتحاد و همدلی قرار دهد و موجبات سعادت آن‌ها را فراهم آورد.

نتیجه گیری

تکامل اخلاقی فرد و جامعه، مهم ترین هدف ادیان آسمانی و ریشه اصلاحات اجتماعی است. تواضع و فروتنی از ارزش های اخلاقی مهم در روابط اجتماعی است که باعث تکامل اخلاقی افراد و جوامع بشری می شود.

در مقاله حاضر، خطبه قاصعه امام علی علیه السلام که بلندترین خطبه آن حضرت است، با استفاده از روش تحلیل محتوا (به عنوان یک روش تحقیق معتبر و کاملاً عینی) بررسی و تحلیل شد. این بررسی نشان داد که مهم ترین موضوع مطرح شده در این خطبه، مسئله «کبر» و راه های پرهیز از آن است. آن حضرت موضوع «تواضع» را یکی از مهم ترین راهکارهای عملی مقابله با تکبر دانسته و در این زمینه به تفصیل سخن گفته است.

تحلیل محتوای مقوله «تواضع» در این خطبه نشان می دهد که آن حضرت علیه السلام این مقوله را از چند جنبه بررسی کرده است:

الف) عوامل ایجاد تواضع و فروتنی در انسان؛ حضرت علی علیه السلام عوامل متعددی را در این باره مطرح فرموده که می توان آن ها را به دو دسته نظری و عملی تقسیم کرد. عوامل نظری عبارتند از: نگرانی از حوادث آینده، سختی جدایی از رفاه و آسایش کنونی و توجه به اصل وجودی انسان. عوامل عملی نیز عبارتند از: اقامه نماز، روزه داری، دادن زکات، احسان به والدین و احترام به مربی؛

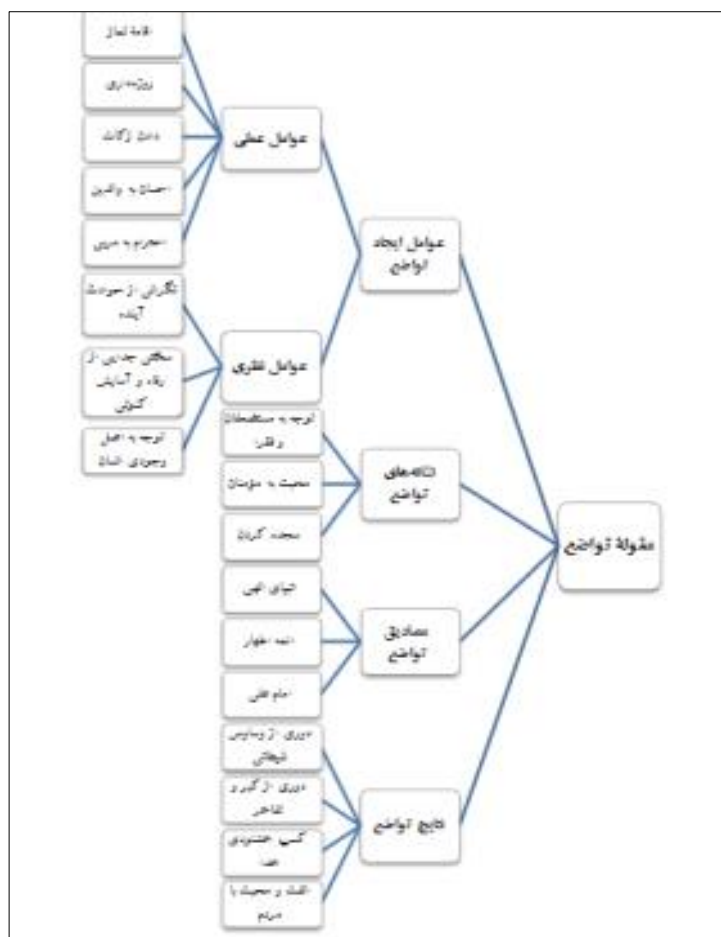
ب) برشمردن نشانه های فرد متواضع که عبارتند از: توجه به مستضعفان و فقرا، محبت به مؤمنان، سجده کردن؛

ج) معرفی مصادیق افراد متواضع به عنوان الگوهای شایسته در این فضیلت اخلاقی؛ حضرت علیه السلام در این باره به معرفی انبیا و ائمه اطهار علیهم السلام پرداخته است. البته با توجه به احترام و تواضع فوق العاده آن حضرت در برابر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و دیگر انبیای الهی، خود آن حضرت علیه السلام بهترین الگوی تواضع هستند؛

۵) بیان نتایج تواضع برای مقابله با کبر؛ حضرت علی علیه السلام در بخش دیگری از کلام خود نتایج بهره‌مندی از این فضیلت اخلاقی را چنین برشمرده است: دوری از وسوسه‌های شیطانی، دوری از کبر و تفاخر، کسب رضایت الهی، ایجاد انس و الفت و محبت بین مردم.

در نهایت، با توجه به یافته‌های حاصل از روش تحلیل محتوای خطبه قاصعه و به‌ویژه تحلیل کیفی مقوله «تواضع» در این خطبه، می‌توان الگوی جامع «تواضع و فروتنی» را از منظر امام علی علیه السلام چنین ترسیم کرد:

شکل ۳: نمودار دسته‌بندی مقوله تواضع از منظر امام علی علیه السلام در خطبه قاصعه

تبیین راهکارهای عملی و نظری کسب تواضع و فروتنی بر مبنای تحلیل محتوای خطبه قاصعه امیرالمؤمنین علیه السلام

کتاب‌نامه

۱. قرآن کریم (۱۳۷۳)، ترجمه محمد مهدی فولادوند، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
۲. ابن ابی‌الحدید، عزالدین عبدالحمید (۱۳۸۵ق)، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳. ابن فارس، احمد (۱۴۱۰ق)، معجم مقاییس اللغة، بیروت: دار الاسلامیه.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۸ق)، لسان العرب، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۵. امام علی علیه السلام (۱۳۷۶)، نهج البلاغه، ترجمه محمد تقی جعفری، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۶. امین ناجی، محمد هادی (۱۳۷۵)، بررسی و تحلیل خطبه قاصعه و پیوند آن با زمینه سیاسی اجتماعی کوفه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: محمد علی مهدوی‌راد، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
۷. ایزوتسو، توشیهیکو (۱۳۸۰)، خدا و انسان در قرآن، ترجمه احمد آرام، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۸. باردن، لورنس (۱۳۷۵)، تحلیل محتوا، ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۹. بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۵ق)، البرهان فی تفسیر القرآن، تهران: مؤسسه بعثت.
۱۰. جانی‌پور، محمد (۱۳۹۰)، اخلاق در جنگ؛ تحلیل محتوای مکاتبات امیرالمؤمنین علی علیه السلام و معاویه، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۱۱. _____ و رضا شکرانی (۱۳۹۲)، «رهاوردهای استفاده از روش تحلیل محتوا در فهم احادیث»، فصلنامه پژوهش‌های قرآن و حدیث، سال ۴۶، ش ۲.
۱۲. عترت دوست، محمد (۱۳۹۸)، «روش‌شناسی فهم حدیث در فرایند سه‌گانه تحلیل متن، تحلیل محتوا و تحلیل گفتمان»، دوفصلنامه علمی - پژوهشی حدیث پژوهی، سال ۱۱، ش ۲۱، ص ۲۹۱-۳۲۰.

۱۳. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ق)، کتاب العین، قم: هجرت.
۱۴. فیض کاشانی، محسن (۱۳۸۷)، الرسائل، تهران: انتشارات مدرسه عالی شهید مطهری.
۱۵. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۵)، اصول کافی، ترجمه محمدباقر کمره‌ای، تهران: اسوه.
۱۶. کمیلی تخته‌جان، غلامحسین (۱۳۸۲)، شرح خطبه قاصعه امام علی (علیه السلام)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: محمدهادی معرفت، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
۱۷. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار الجامعة لدرر الاخبار الائمة الاطهار، بیروت: دار احیاء التراث الاسلامی.
۱۸. مصطفوی، حسن (۱۳۶۸)، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۹. موسویان، طاهره (۱۳۹۳)، اعراب و بلاغت خطبه قاصعه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: محمدابراهیم خلیفه شوشتری، تهران: دانشگاه قرآن و حدیث.
۲۰. نراقی، احمد (۱۳۶۲)، معراج السعادة، مشهد: ندای اسلام.
۲۱. نراقی، مهدی (۱۳۶۶)، علم اخلاق اسلامی، ترجمه سید جلال‌الدین مجتبوی، تهران: حکمت.
۲۲. نوری، میرزا حسین (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، بیروت: مؤسسه احیاء التراث.
۲۳. هاشمی خویی، میرزا حبیب‌الله (۱۳۶۴)، منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه، تصحیح سید ابراهیم میانجی، تهران: مکتبه الاسلامیه.

Bibliography

1. *The Holy Quran*, (1994), translated by Fooladvand, M. Tehran: Daftar Motaleaat Tarikh va Maahref Islami (In Arabic)
2. Amin Naji, M. (1996), *Study and Analysis of the Sermon on the Mount and its Relation to the Political and Social Field of Kufa*, Master Thesis, Supervisor: Mahdavi Rad, M. Tehran: Tarbiat Modares University. (In Persian)
3. Bahrani, H. (1415 AH), *al-Borhan fi Tafsir al-Quran*, Tehran: Besat. (In Arabic)
4. Barden, L. (1996), *Content Analysis*, Tehran: Shahid Beheshti University.
5. Etratdoost, M. (2015), "Methodology of Understanding Hadith in the Triple Process of Text Analysis, Content Analysis and Discourse Analysis", *Journal of Hadith Research*, Volume 11, No. 21, p.291-320. (In Persian)
6. Farahidy, K. (1410 AH), *Ketab al-Ein*, Qom: Hejrat. (In Arabic)
7. Feyz Kashani, M. (2008), *Al-Rasa'il*, Tehran: Shahid Motahari High School Publications. (In Arabic)
8. Hashemi Khooei, H. (1985), *Menhaj al-Bara'a fi Sharh Nahj al-Balaghah*, edited by Mianji, E. Tehran: Maktabat al-Islamiya. (In Arabic)
9. Ibn Abi al-Hadid, I. (1385 AH), *Sharh Nahj al-Balaghah*, Beirut: Dar al-Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
10. Ibn Fares, A. (1410 AH), *Mojam Maghaeis al-Ajam*, Beirut: Dar al-Islamiya. (In Arabic)
11. Ibn Manzur, M. (1408 AH), *Lesan al-Arab*, Beirut: Dar al-Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
12. Izutsu, T. (2001), *God and Man in the Qur'an*, Tehran: Sherkat Sahami Enteshar.
13. Imam Ali (1997), *Nahj al-Balaghah*, translated by Jafari, M. Tehran: Daftar Nashr Farhang Islami. (In Persian)
14. Janipour, M. (2011), *Ethics in War; Analysis of the Content Content of Amir al-Mo'menin Ali and Muawiyah*, Tehran: Imam Sadegh University. (In Persian)
15. Janipour, M. & Shokrani, R. (2013), "Concepts of using the method of content analysis in understanding hadiths", *Quarterly Journal of Quran and Hadith Research*, Year 46, No. 2. (In Persian)
16. Koleini, M. (2006), *Osoul Kafī*, translated by Kamraei, M. Tehran: Asra Publications. (In Arabic)
17. Komili Takhte Jan, G. (2003), *Explanation of Imam Ali's Qaseeh Sermon*, Master Thesis, Supervisor: Maaref, M. Mashhad: Razavi University of Islamic Sciences. (In Persian)
18. Majlesi, M. (1403 AH), *Behar Al-Anwar Al-Jama'ah le Dorar al-Akhbar al-Aemah*, Beirut: Dar al-Ehya al-Torath al-Islami. (In Arabic)
19. Mostafavi, H. (1989), *al-Tahghigh fi Kalamat al-Quran al-Karim*, Tehran: Vezarat Ershad. (In Arabic)
20. Mousaviyan, T. (2014), *rhetoric of the sermon of Qaseeh*, Master Thesis, Supervisor: Khalifa Shoushtari, M. Tehran: Quran and Hadith University. (In Persian)
21. Naraghi, A. (1983), *Meraj Al-Saadah*, Mashhad: Nedaye Islam Publications. (In Persian)
22. Naraghi, M. (1987), *Elm Akhlagh Islami*, Translated by Mojtabavi, Tehran: Hekmat Publishing. (In Persian)
23. Nouri, H. (1408 AH), *Mustadrak al-Vasa'il va Mustanbat al-Masa'il*, Beirut: Moasese Ehya al-Torath. (In Arabic)